

УРОКИ ІСТОРІЇ: ФАКТОРИ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ В РОКИ «ВЕЛИКОЇ ДЕПРЕСІЇ» ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКОВИХ СТРАТЕГІЙ В УМОВАХ СВІТОВОЇ КРИЗИ

**ЮРЧЕНКО С.В.,
доктор політичних
наук, професор,
завідувач кафедри
політичних наук
і міжнародних
відносин
Таврійського
національного
університету імені
В.І. Вернадського**

У статті розглядаються основи міжнародного становища та зовнішньої політики великих держав в 1930-ті роки в порівнянні з міжнародними тенденціями 2000-х років.

Ключові слова: великі держави, «Велика депресія», сучасне міжнародне становище, безпека.

Формування на рубежі ХХ-ХХІ століть нової системи міжнародних відносин, яка характеризується високим ступенем конкурентності різних соціально-економічних і зовнішньополітичних проектів, спонукає до вивчення попереднього досвіду, оскільки минулі покоління залишають нащадкам не стільки готові рішення питань, скільки самі питання, постановка яких, втім може бути чималою інтелектуальною заслугою, а вироблені механізми вирішення навести, за аналогією, на продуктивні думки в зовсім інших історичних умовах.

Кожен з етапів еволюції системи міжнародних відносин – Вестфальська система, Віденська, Версальсько-Вашингтонська, Ялтинсько-Потсдамська – залишав в скарбниці людського досвіду свої досягнення, облік яких є необхідним при новій трансформації світового порядку. У цьому контексті Версальсько-Вашингтонська система дала досвід Ліги націй – першої міжнародної організації з підтримки миру – і показала, що переможцям не слід встановлювати надмірно жорсткі умови миру для переможених, що не можна залишати в ізоляції великі держави, навіть якщо вони відчувають певні труднощі, і що благі принципи національного самовизначення дуже важко втілити в

практичній політиці. І ще одну важливу обставину підкреслюють дослідники: «...Період першої половини ХХ століття був унікальний за оголеності мотивів. Наприкінці 1930-х ніхто нічого не соромився... А от після війни всі діючі особи намагалися всіляко облагородити свої дії, навіть коли боротьба йшла конкретно і виразно за землю, життєвий простір, «лебенсraum» для свого народу...»¹. У цьому контексті важливо враховувати в чому полягали фундаментальні фактори дестабілізації міжнародної системи в період «Великої депресії», які визначали основні тенденції міжнародних відносин протягом цілого десятиліття.

Світова економічна криза 1929-1933 рр. завдала нищівного удару по соціально-економічній сфері «великих держав», – в першу чергу, США та Німеччини, – загострюючи весь комплекс проблем, іманентно властивих капіталістичній економіці. «Велика депресія» продемонструвала обмеженість можливості регулювання соціально-економічних проблем в рамках доктрин «індивідуалізму» й економіки «вільного ринку»; скомпрометувала культ «капітанів індустрії», які нібито забезпечували національне багатство та процвітання. Визначився чіткий розкол і протистояння в суспільствах, як по лінії внутрішньої політики, так і зовнішньополітичного курсу. Відповідаючи на необхідність мінімізації впливу світової кризи на економіки окремих держав, національні уряди зверталися до меркантилістських доктрин, формування замкнутих економічних просторів. У зв'язку з такою орієнтацією урядів і загальним обмеженням коштів на зовнішньополітичні потреби були різко обмежені можливості регулювання міжнародних проблем. «Велика депресія, – зазначає російський дослідник С.Переслегін, – підвела ризик під повоєнним світоустроєм. Тривалість і глибина кризи не залишала сумнівів у тому, що вихід з неї може носити тільки проектний характер»². «Один проект вже був заявлений, – підкреслює він, – і в той момент він виглядав дуже привабливим: в Радянському Союзі немає ніякої кризи, його економіка знаходиться на підйомі, рівень життя зростає, технологічне й промислове відставання СРСР від передових європейських держав скорочується»³. Другий проект розроблявся імператорською Японією – формування «Східноазійської сфери спільного сопроцвітання». Третій – нацистською Німеччиною. Четвертий – Сполученими Штатами, й Ф.Рузвельт орієнтувався на те, щоб підсумком його реалізації стало «размонтування Британської імпе-

рії й колоніальної системи в цілому. Замість старого геополітичного колоніалізму Рузвельт проєктує гео економічний неокolonіалізм, замість англоцентричного світу – американоцентричний»⁴. У цьому Рах Americana планувалася й участь СРСР, про що Ф.Рузвельт говорив Й.Сталіну під час зустрічей у Тегерані та Ялті в роки Другої світової війни. З урахуванням прагнення Англії та Франції зберегти основи існуючої міжнародної системи проєктів було п'ять.

Їх наявність і прагнення до реалізації їх носіїв дало зовнішньополітичне позиціонування відповідних груп країн. Англія та Франція, як держави максимально задоволені існуючою системою міжнародних відносин виступали з охоронних позицій, прагнучи всіма можливими способами, аж до політики «умиротворення», стабілізувати Версальсько-Вашингтонську систему, оскільки її зміна обов'язково вела до погіршення їх позицій. Японія та Італія, які отримали мінімальні дивіденди від мирного врегулювання після Першої світової війни, орієнтувалися на поліпшення своїх позицій шляхом внутрішньосистемних змін, які не підривали фундаментальні основи самої Версальсько-Вашингтонської системи. Німеччина, за рахунок якої багато в чому існували міжвоєнні міжнародні режими, прагнула до корінного перегляду існуючої системи міжнародних відносин і встановлення «нового порядку». США володіли певною свободою зовнішньополітичного вибору: активного включення у «велику гру» або зовнішньополітичної ізоляції. В силу низки причин спочатку вибір був зроблений на користь ізоляціоністської курсу. Радянський Союз також володів певною свободою зовнішньополітичного маневрування. Незадоволений існуючою міжнародною системою, яка частково функціонувала й за його рахунок, і зовнішньополітичної ізоляцією, він був націлений на ревізію встановлених міжнародних режимів. Проте процеси внутрішньої модернізації обмежували зовнішньополітичну активність.

Головними обставинами «зовнішнього світу» при формуванні та реалізації політики радянської держави були наступні чинники. По-перше, усвідомлення феноменальною сили Заходу, де в Європі сформувалося два табори, між яких ставала небезпечною для СРСР, що здійснював масштабну модернізацію на відмінних від Заходу принципах. По-друге, реакція Заходу на існування радянської держави, яка виразилася в «блокаді», «ізоляції» та «санітарному кордоні з антибільшовицьких

держав». По-третє, побоювання радянських керівників щодо долі свого «експерименту» у зв'язку з тим, що Захід буде вести реальну війну з радянською державою, яка цю війну може програти. По-четверте, вибір зовнішньополітичної концепції Росії в умовах економічних труднощів, післяреволюційної смути, які завжди супроводжують зміну соціального устрою і політичного порядку, в умовах по суті «холодної громадянської війни», коли значна частина населення не підтримувала владу більшовиків. По-п'яте, те, що Перша світова війна залишила на периферії міжнародних відносин дві «великі держави» – Німеччину і Росію, представники яких, починаючи з 1921 р., обговорювали і реалізовували можливості співпраці, в тому числі і військової, що привело в наступне десятиліття до «рапальського роману» між ними.

У цьому контексті значно зросла роль політики «малих країн», в першу чергу, Польщі. В умовах конкуренції висунутих проектів рішення національних завдань переважило інтереси колективної безпеки, що чітко проявилось в ході наростання кількості міжнародних конфліктів з початку 1930-х рр. і передвоєнної кризи 1939 р. «Війни в Європі і на Далекому Сході, – підсумовує С.Переслегін, – були неминучим наслідком зіткнення неоімперських проектностей світу кінця 1930-х років»⁵. З точки зору форм контролю в системі міжнародних відносин багатополярний світ з його балансом сил поступово поступався місцем новій конфігурації – біполярної.

У ході війни й перемоги держав антигітлерівської коаліції чітко проявилася матриця оцінки міжнародних тенденцій і створення нової міжнародної системи, найважливішими елементами якої виступають відповіді на питання: за чий рахунок створюється новий світовий порядок; за якими параметрами формується організаційне ядро; як забезпечити єдність цього ядра; імператив створення «кодексу поведінки» великих держав; яка система відносин «великих держав» і малих країн; яка часова перспектива існування нової системи. Відповідями на ці запитання «Велика трійка» та її наступники й сформували Ялтинську або Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин, що проіснувала до останнього десятиліття ХХ століття.

Особливістю сучасної міжнародної системи є константа флюїдності – стабільність з розпадом біполярної системи замінюється масштабними і нескінченним змінами. «Ми вступили в період великих потрясінь, і незрозуміло, як довго він

триватиме, – підкреслює американський політолог Т.Грем. – Хоча біполярна система закінчилася разом з холодною війною майже два десятиліття тому, боротьба навколо формування нової світової системи тільки почалася»⁶. У контексті історичної ретроспективи й вступу «в період великих потрясінь» потрібно усвідомити, якими факторами характеризується ситуація 2000-х років.

Світова фінансова та економічна криза завдала нищівного удару по соціально-економічній сфері «світових держав» на чолі із США, загострюючи весь комплекс проблем, іманентно властивих капіталістичній економіці. Ця криза наочно продемонструвала обмеженість можливості регулювання соціально-економічних проблем в рамках «неоліберальних» доктрин та економіки «вільного ринку»; скомпрометувавши культ «капітанів бізнесу», які нібито забезпечували національне багатство та процвітання. Визначився чіткий розкол і протистояння в суспільствах, як по лінії внутрішньої політики так і зовнішньої, чому США є найбільш переконливим прикладом: і в період республіканської адміністрації Дж.Буша-молодшого, і в період адміністрації демократів Б.Обами предметом суперечок стали базові питання американської геополітики: джерела та цілі американської моці, випадки використання сили, роль міжнародних інститутів. Суперечності глобальних процесів посилили песимістичні підходи щодо перспектив глобалізації. Американський дослідник І.Валлерстайн підкреслює, що широко поширена думка про те, що глобалізація змінює все і вся виявилася «гігантської помилкою при осмисленні реальності – обман, спровокований на нас потужними своєкорисливими групами – й, що ще гірше, цей дискурс виявився самообманом, оскільки він ігнорує реальність і хибно трактує історичну кризу, в центрі якої ми опинилися»⁷. Американська «приватизація» глобалізації зробила серйозний вплив на посилення розділових ліній між Північчю та Півднем, й дослідники прогнозують протистояння між блоком багатих країн Півночі і бідними державами Півдня⁸. Кризові тенденції в сукупності з високим рівнем життя в євроатлантичних державах, феноменом «суспільства споживання» й проблемою вичерпності світових ресурсів, актуалізували концепцію «золотого мільярда», яка постулює ідеї «інтернаціоналізації та взаємозалежності», які спрямовані на створення світового центру з єдиним розподілом капіталів, товарів, робочої сили й сировини в інтересах західних суспільств. «Нерівномірність у

розподілі природних багатств і залежність деяких великих держав від імпорту сировини будуть все більше впливати на розстановку сил і стануть визначальним елементом міжнародної політики», – підкреслює німецький дослідник К.Кайзер⁹. При цьому російський вчений С.Кара-Мурза, вважає, що «на даний момент західне суспільство психологічно й ідеологічно підготовлено до будь-яких, найбільш руйнівних дій проти «обурених голодних орд», які надумують якимось загрожувати благоденству «золотого мільярда»¹⁰. Дефіцит природних ресурсів визначає й те, що найважливішою метою глобальної конкуренції буде контроль за енергоресурсами. Російський дослідник С.Караганов зазначає, що «починається нова ера нафтової геополітики, боротьби за контроль над родовищами й маршрутами транспортування нафти»¹¹. У світі з'явилися нові виклики і загрози, проти яких колишні інститути не працюють. Актуалізується проблема глобального регулювання та управління. Як зазначає американський політолог Д.Дрезнер, «глобальні інститути перестають відповідати своєму призначенню, коли склад їх керівних структур, які приймають рішення, вже не відповідає співвідношенню сфер впливу в світі, а саме так йдуть справи на даний момент»¹².

Вироблені раніше домовленості практично забуті. Світовий порядок, заснований на міжнародному праві, виявився зруйнованим з часів агресії НАТО проти Югославії. Система договорів з контролю над озброєннями піддається ерозії. Зростає число «заморожених» конфліктів. Перспектива загострення та збільшення числа міждержавних і внутрішньодержавних конфліктів стає реальністю. В світі позначилися чіткі розділові лінії. Великі держави переходять до захисту національних інтересів за допомогою військової сили, свідченням чому стали дії США в Афганістані та Іраку, позиція Росії щодо подій на Південному Кавказі в 2008 р., політика євроатлантичних держав щодо Лівії та Сирії. У світі наростає дестабілізація і хаос. Російський дослідник С. Кортунов підкреслює: «... Сьогодні весь світ зайвий раз переконався в тому, що людство вступило в нове століття, в якому, як і раніше, головними є не принципи розуму та гуманізму й навіть не норми міжнародного права, а фактор сили, який робить світ ще більш крихким і беззахисним»¹³.

У цьому новому світі, підкреслює український дослідник А. Єрмолаєв: «Жодна з існуючих міжнародних організацій не готова вирішувати кон-

флікти, які виникають в умовах кризи національної держави... Особливістю цієї епохи є те, що від територіальних переділів світ переходить до системи патронату та непрямого контролю. Зауважте, жоден конфлікт за останні 10-15 років... не завершився грубим територіальним переділом... Подібного роду конфлікти, як правило, закінчуються патронатом, формальним – зовнішньополітичним миротворством, і неформальним – корпоративним, появою великих транснаціональних структур. Майбутня епоха – це епоха нових імперій...»¹⁴. Однак деякі великі держави незадоволені своїм місцем і роллю в світовому порядку, що формується. Зараз йде активний пошук моделей забезпечення соціально-економічного розвитку та національної безпеки. Цей процес обумовлює міжнародне позиціонування відповідних груп країн: США, ЄС із його «Старою» та «Новою» Європою, держав БРІК, центрів економічного зростання у Східній Азії. У процесі формування й взаємодії цих центрів сили значно зросла роль політики «малих країн», наприклад Грузії, що відбулося в подіях серпня 2008 р.

В умовах конкуренції висунутих проектів вирішення національних завдань не зовсім ясний вибір між колективною відповіддю на виклики безпеки та односторонніми національними зусиллями. В умовах світової кризи, зазначив Г.Кіссінджер, «кожній країні доведеться задуматися над тим, який вона внесла внесок у кризу. Кожний тепер прагнути усунути ті умови, які призвели до краху. У той же час, кожному доведеться подивитися правді в очі й визнати, що проблеми кризи можна подолати лише спільними зусиллями. Навіть найбагатші країни зіткнуться зі скороченням наявних ресурсів. Кожній державі доведеться переглянути свої національні пріоритети. Якщо виникне система сумісних пріоритетів, то з'явиться новий світовий порядок. Але якщо різні пріоритети узгодити й вивірити не вдасться, то станеться катастрофа, й цей світоустрій розколеться на частини... Альтернативою новому міжнародному порядку є хаос». «Зрештою, – вважає Г. Кіссінджер, – гармонізації політичної та економічної системи можна досягти лише двома способами: створивши міжнародну політичну систему регулювання тих же масштабів, що й світовий економічний порядок; або скоротивши охоплення економічних інститутів до таких розмірів, коли ними зможуть управляти існуючі політичні структури, що може призвести до нового меркантилізму на регіональному рівні»¹⁵.

Настала криза монополярного світу – спроба встановити американський світовий порядок зазнала фіаско. Зараз йдеться про використання світовим центром сили технологій створення світового безладу, що підвищує можливість проявів силової політики. Російський дослідник В. Кувалдін підкреслював, що «в західній політичній традиції немає стратегії організованого відступу. Захід протягом п'яти століть розвивався по висхідній. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів, він завойовував все нові й нові висоти. Зараз перед ним постала інша проблема - як відступити, щоб зберегти головне. Цієї традиції немає на Заході, її немає, тим більше, в американській культурі»¹⁶. Як модель світоустрою зараз виступає багатополарний світ, в якому низка держав – США, Японія, Китай, Росія, Німеччина, Індія, Бразилія – матимуть свої сфери впливу. Втім, перспектива багатополарного світу ще на зорі свого формування викликала заклопотаність представника школи неореалізму Дж. Міршеймера, який прогнозував загальну нестабільність у міжнародних відносинах; посилення суперництва між силовими центрами, особливо в Європі; створення розмежувальних ліній між державами; імператив збільшення ролі силових факторів у взаємодії держав¹⁷. У цьому ж дусі американський дослідник С. Браун підкреслює, що із зростанням кількості полюсів ймовірність виникнення війн збільшується¹⁸. Кількість песимістичних прогнозів зростає. «В основних сценаріях на 30-50 років вперед, – підкреслюють дослідники, – немає сигналів про «кінець світу», але вони характерні пророкуванням масштабних конфліктів аж до світових воєн»¹⁹. При цьому в якості основних конфліктогенних чинників називають посилення суперництва за простір і ресурси; розрив у рівнях економічного розвитку між суспільствами; процес занепаду світових лідерів, що веде до дезорганізації світового господарства та системи міжнарод-

них відносин; цивілізаційні протиріччя; міжнародний тероризм і розповсюдження ядерної зброї. Український дослідник Є. Камінський приєднує до цього переліку «триваюче небезпечне забруднення навколишнього середовища у слаборозвинутих країнах, на що вкрай слабо реагують розвинуті держави», та «постійну загрозу колапсу світової фінансової і розрахункової системи, що може бути запущена кризою американської економіки і нестримним падінням курсу долара»²⁰.

На пострадянському просторі ці проблеми актуалізуються рядом додаткових факторів. Поки немає точної відповіді на сформульоване раніше питання: за чий рахунок буде будуватися нова система міжнародних відносин. І було б надмірним оптимізмом стверджувати, що не за рахунок поділу «радянської спадщини». Розпад імперій, в тому числі й радянської імперії, породжує кілька видів напруг для їх спадкоємців: перший з них пов'язаний зі спробами сильних сусідів приєднати уламки великої держави або встановити над ними контроль, другий – зі спробами колишнього імперського центру частково або повністю відновити свої позиції; третій – із можливими протиріччями між державами, які утворилися. Ці типи «напруги» є фактом сучасної міжнародної реальності.

Таким чином порівняльний аналіз головних міжнародних тенденцій в 1930-ті роки, з тенденціями міжнародного становища початку 2000-х років демонструє, що зараз у наявності збіг багатьох факторів, які підвищують загрози міжнародній безпеці. В умовах зростаючої турбулентності та зниження рівня керованості міжнародними процесами значну стабілізуючу роль може зіграти неформальне колективне лідерство провідних держав світу, що буде, певною мірою, компенсувати невідповідність сучасному становищу міжнародних інститутів, створених у другій половині ХХ століття.

ПОСИЛАННЯ:

¹ Паршев А. Почему Америка наступает / А. Паршев. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2002. – С. 274.

² Переслегин С. Завершение антракта: пакт Молотова-Риббентропа и возобновление мировой войны / С. Переслегин // Международная жизнь. – 2009. – № 9. – С. 113.

³ Там само.

⁴ Там само, с.113–114.

⁵ Там само, с. 123.

⁶ Грэм Т. Диалектика силы и слабости / Т. Грэм // Россия в глобальной политике. – 2007. – Т.5. – № 3. – С. 49.

⁷ Wallerstein I. The Decline of American Power. The U.S. in a Chaotic World / I. Wallerstein. – N.Y.: The New Press, 2003. – P. 45.

⁸ Kaplan R. The Coming Anarchy: Shattering the Dreams of the Post Cold War / R. Kaplan. – N.Y.: Random House, 2000. – 224 p.

⁹ Кайзер К. Взаимоотношения крупных держав в XXI веке / К. Кайзер // Россия в глобальной политике. – 2007. – Т.5, № 5. – С. 8–21.

¹⁰ Кара-Мурза С. Концепция «золотого миллиарда» и Новый мировой порядок [Электронный ресурс] / С. Кара-Мурза. – Режим доступа: <http://www.duel.ru/publish/karamurza/gold/oro1.html>.

¹¹ Караганов С. XXI век: контуры миропорядка / С. Караганов // Россия в глобальной политике. – 2005. – Т.3. – № 5. – С. 45.

¹² Дрезнер Д. Новый «новый мировой порядок» / Д. Дрезнер // Россия в глобальной политике. – 2007. – Т.5. – № 2. – С. 27.

¹³ Кортунов С. Единые правила для Евро-Атлантики / С. Кортунов // Международная жизнь. – 2009. – № 11. – С. 20.

¹⁴ Національний інститут стратегічних досліджень. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки. Матеріали експертної дискусії [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/book/vidannya/Gruziya.pdf>.

¹⁵ Генри Киссинджер. Шанс для нового миропорядка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/translation/246616.html>.

¹⁶ Кувалдин В. Оценить негативный опыт / В. Кувалдин // Стратегия России. – 2006. – № 8. – С. 12–13.

¹⁷ Mearsheimer J. Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War / J. Mearsheimer // International Security. – 1990. – Vol.15. – № 1. – P. 5-56; Mearsheimer J. Why We Will Soon Miss the Cold War / J. Mearsheimer // Atlantic Monthly. – 1990. – Vol. 266. – № 2. – P. 35–50.

¹⁸ Brown S. The Illusion of Control. Force and Foreign Policy in the 21st Century / S. Brown. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2003. – P. 53.

¹⁹ Уткин А.И. Мировой порядок XXI века / А.И. Уткин. – М.: Издатель Соловьев; Алгоритм, 2001. – С. 449.

²⁰ Камінський Є.Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на початку XXI століття / Є.Є. Камінський. – К.: Центр вільної преси, 2008. – С. 84–85.

Yurchenko S.V. History lessons: factors of destabilization of the international system during the «Great Depression» and the problems of formation of security strategies during the global crisis / Taurida National V.I.Vernadsky University.

This article discusses the basis international situation and foreign policy of Great Powers in 1930's in comparison with international trends during 2000's.

Keywords: Great Powers, «The Great Depression», the current international situation, security.

Юрченко С.В. Уроки истории: факторы дестабилизации международной системы в годы «Великой депрессии» и проблемы формирования стратегий безопасности в условиях мирового кризиса / Таврический национальный университет имени В.И.Вернадского.

В статье рассматриваются основы международного положения и внешней политики великих держав в 1930-е годы в сравнении с международными тенденциями 2000-х годов.

Ключевые слова: великие державы, «Великая депрессия», современное международное положение, безопасность.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2013

Прийнята до друку 03.06.2013